

Fred van Lieburg (ed.), ***Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*** (Hilversum: Verloren, 2012, 311 pp., ISBN 978 90 8704 263 9).

Het Réveil-onderzoek is een derde fase ingegaan, meent Jan de Bruijn, de voorzitter van het Réveil-Archief, in zijn ‘Ten geleide’, bij de bundel *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil*, onder redactie van Fred van Lieburg. Voor 1980 was het karakter van het Réveil-onderzoek vooral biografisch gericht, na 1980 kreeg het een thematische inslag. Nu is volgens De Bruijn de derde fase bereikt, die van het plaatsen van het Réveil ‘in een breder nationaal en internationaal perspectief’. Volgens de schrijver van de slotbeschouwing, Herman Paul, kunnen we dit het beste bereiken door het Réveil te plaatsen binnen grotere verbanden en ontwikkelingen. Dus artikelen van deze bundel zouden, om een voorbeeld te noemen niet ‘Het Réveil en de civil society’ als onderwerp moeten hebben, maar ‘De civil society en het Réveil’, waarbij het Réveil een *case study* is binnen de context van het grotere geheel van de verschillende kersteningsoffensieven, waarvan het Réveil deel uitmaakte, net als het Engelse *evangelicalism* en de Duitse *Erweckungsbewegung*. Bij deze perspectiefwisseling kan men zijn vraagtekens zetten. Het Réveil was niet alleen een functie van andere ontwikkelingen, maar maakte daar actief deel van uit en vormde die ook. Inzicht te krijgen in deze dynamiek en wisselwerking is misschien wel van meer belang, dan het Réveil alleen als mogelijke *case study* te benaderen. De vraag is dus hoe de artikelen in deze bundel zich verhouden tot het door De Bruijn en Paul aangeduide algemene thema.

Hoewel Maartje Janse haar heldere en goed geschreven bijdrage nog de ondertitel ‘Réveil en civil society’ meegeeft, plaatst zij het Réveil consequent binnen de ontwikkeling van het in de negentiende eeuw opkomende maatschappelijke middenveld. De Réveilmannen en -vrouwen waren minder afkerig van het oprichten van verenigingen dan vaak gedacht. Zij maakten onderscheid tussen *réunions* en *meetings*. De besloten *réunions* waren tot versterking van het geloof in eigen kring, de *meetings* hadden een bredere reikwijdte en de verslagen werden ook gepubliceerd. Door hun activiteiten, bijvoorbeeld die in het kader van de afschaffing van de slavernij, ontkwam het Réveil er niet aan ferme standpunten in te nemen, zodat politisering onvermijdelijk was. Ook hadden hun activiteiten een democratiserende tendens, zeker toen men de aandacht verlegde naar de lagere standen.

Ook Jasper Vree vraagt in zijn artikel over het Réveil als partij in de samenleving aandacht voor de institutionele aspecten. Hij laat zien hoe Groen van Prinsterer de spil was in de vorming van het Réveil als middenpartij tussen het opkomende modernisme aan de ene en de Afscheiding aan de andere kant. Groen wilde ‘evenver van ligtzinnig ongelooft als van gevaarlijke dweeperij’ blijven, schreef hij in 1835. In 1867 had hij zijn doel bereikt en was het Réveil een invloedrijke middenpartij geworden. De slavernijbestrijding en de onderwijskwestie waren daarbij de aanjagers.

Mart van Lieburg wil in zijn verhaal over het vroege diakonessenwezen in Nederland het beeld dat Elisabeth Kluit neerzette in haar bekende studie *Het protestantse Réveil* uit 1970, bijstellen. Kluit richtte zich eenzijdig op Theodoor Fliedner en zijn opleidingsschool voor verpleegsters in Kaiserswerth als inspiratie en voorbeeld van het diakonessenwezen in Nederland. Deze ‘Fliedner-story’ doet geen recht aan de andere ingrijpende veranderingen in kerk en maatschappij – nationaal en internationaal – waarin het Nederlandse diakonessenwezen zijn weg moest vinden. De bijdragen van Vree en Van Lieburg zijn boeiend en bieden nieuwe perspectieven, maar zijn door hun detail-dichtheid niet de gemakkelijkste kost.

Het openingsartikel van Dick Kuiper valt deels buiten de thematiek van deze bundel. Desalniettemin is het een fraai voorbeeld van historisch-sociologisch onderzoek. Kuiper wilde inzicht krijgen in het familisme, de mate waarin familiebanden het Réveil structureerden en hoe daarbinnen het economisch, sociaal en cultureel kapitaal door de generaties heen werd overgedragen. Kuiper gebruikt geneagrammen – schema’s waarin de familierelaties tussen kerngroepen en families uit het Réveil zichtbaar worden – om de verhoudingen in kaart te brengen. Deze schema’s maken onmiskenbaar duidelijk dat het familisme binnen het Amsterdamse Réveil groot was. De verschillende families en hun onderlinge relaties waren het raamwerk waar omheen het Réveil was gevormd. In de eerste twee fasen van het Réveil, van 1815 tot 1830-1840 en van 1830-1840 tot 1865, bleef in de familienetwerken de standenhiërarchie nog intact. In de derde fase, van 1865 tot 1914, functioneerde het familisme nog, maar was er een tweede circuit bij gekomen, dat van de vele verenigingen en instellingen die in de voorgaande jaren waren ontstaan. Economisch en sociaal kapitaal werd binnen de familiegroepen zeker overgedragen, met de culturele bagage lag dat anders. Qua geloof, kerk en politieke voorkeur waren het vogels van diverse pluimage en zij waaierden uiteindelijk uit naar links en naar rechts.

Kuiper raakt heel direct het thema van de bundel in zijn beschrijvingen van de verschillende familiegroepen. Daaruit blijkt dat de Amsterdamse Réveilmannen en -vrouwen overall in het land hun vertakkingen hadden. En hun beroepen en bezigheden laten zien dat zij diep in de Nederlandse samenleving verankerd waren. Het Réveil stond dus niet geïsoleerd in de Nederlandse natie.

De vraag waarom het Réveil zich niet heeft weten te handhaven, houdt Bart Jan Spruyt bezig in een interessant, maar wat overladen en daardoor niet altijd even gemakkelijk te volgen betoog. Een deel van het Réveil ging mee met het Kuypertiaanse activisme, een andere deel kwam terecht in de ethisch-irenische traditie, om in de

twintigste eeuw te vervluchtigen. Waarom is er uit het Réveil geen ‘nader Réveil’ voortgekomen? En bij dat ‘nader Réveil’ zal Spruyt denken aan een volwassen conservatieve partij of beweging. Uiteindelijk kwam wel de Christelijk-Historische Unie tot stand, maar het conservatieve gehalte daarvan was niet groot door het consequent volgehouden dualisme en de gerichtheid op het algemeen belang. En, om een verband te leggen met Kuipers onderzoek: het volgehouden aristocratisch familisme stond de evolutie naar een volkspartij in de weg.

Een originele bijdrage – al staat deze wat los van het door De Bruijn en Paul geschetste perspectief – wordt geleverd door Bart Wallet. Hij laat in een mooi afgerond betoog zien hoe in Da Costa’s *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, zijn visie op de Bijbel en in zijn heftige polemieken met Kohlbrugge een duidelijk eigen joods-christelijk gezichtspunt doorklonk. Bij theologen van die tijd bleef dat beslist niet onopgemerkt. Zij kenschetsten dit als ‘joodsche Hervorming’, en dat was niet positief bedoeld. Omdat in het Amsterdamse Réveil meerdere joodse christenen actief waren dienden zij zich ook te bezinnen op hun verhouding tot hun joodse wortels.

De bundel sluit af met een nuttige en goed gedocumenteerde historiografie van de hand van Fred van Lieburg. Hij stelt voor de titel van vader van het Réveil aan Bilderdijk te onthouden en te geven aan Hieronymus van Alphen (1746-1803). Deze ‘conservatieve protestant’ stond nadrukkelijk in de christelijke traditie en kende daarbij een duidelijke openheid naar de wereld. Bovendien stond hij veel dichterbij de antirevolutionaire beweging dan Bilderdijk.

De wens om het Réveil vanuit overkoepelende ontwikkelingen te beschrijven wordt in deze bundel maar deels waargemaakt. Daarvoor staan verschillende bijdragen te los van de in de inleiding geschetste thematiek van ‘de derde fase’. Vooral de internationale aspecten komen er wat bekaaid af. Een echt probleem is dit niet, want deze bundel brengt genoeg interessants. Maar is het een idee het internationale perspectief in een nieuwe bundel centraal te stellen?

Rolf van der Woude, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Vrije Universiteit